

UDC: 349.6(042)(577.1)

JINOYAT TARKIBI TO'G'RISIDAGI TA'LIMOTNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHIDA JINOYAT OBYEKTIV TOMONI BELGILARINING O'RNINI: QIYOSIY TAHLIL

Xudoyqulov Feruzbek Xurramovich,

Toshkent davlat yuridik universiteti,
Jinoyat huquqi, kriminologiya va korrupsiyaga
qarshi kurashish kafedrasida dotsent vazifasini bajaruvchisi,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID: 0000-0002-4940-3762
e-mail: dr.profi114@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada tadqiq etishning mantiqiylik, tizimlilik, mantiqiy-yuridik, qiyosiy-huquqiy metodlaridan keng foydalanilgan. Jumladan, birinchi navbatda, jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotning shakllanishi va uning tarixiy rivojlanish bosqichlari haqida atroflicha bayon qilingan. Shuningdek, jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotning shakllanishida jinoyatning obyektiv tomoni belgilari asosiy o'rinni egallaganligi va ular haqida jinoyat huquqi nazariyasida olimlar tomonidan bildirilgan fikrlar, qarashlar yoritilgan bo'lib, undan so'ng esa jinoyat obyektiv tomoni belgilari asosida nemis klassik jinoyat huquqi maktabida jinoyat tarkibining boshqa subyektiv belgilari ishlab chiqilganligi va ularning o'ziga xos xususiyatlari ketma-ket tavsiflab berilgan. Shu bilan birga, zamonaviy jinoyat huquqi nazariyasida mavjud jinoyat tarkibi tushunchasi ishlab chiqilishida jinoyat obyektiv tomoni belgilari-ning o'ziga xos ahamiyati o'rganilgan. Ushbu maqolada tadqiq etishning deduksiya metodi asosida jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limot asosi sifatida jinoyatning obyektiv tomoni belgilari, ya'ni corpus delicti (Qadimgi Rim huquqida) – qonun tarkibi (klassik nemis jinoyat huquqida) – jinoyat tarkibi tushunchasi (XIX–XX asrning 50–60-yillarida) to'g'risidagi jinoyat huquqida mavjud nazariy-ilmiy qarashlar o'z aksini topgan. Shuningdek, jinoyat obyektiv tomoni belgilarining jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limot va jinoyat tarkibi tushunchasi shakllanishi hamda rivojlanishida tutgan o'ziga xos o'rnini, ularning o'ziga xos jinoyat-huquqiy ahamiyati, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida keltirilgan javobgarlikning yagona asosi sifatida jinoyat tarkibi belgilari bilan bog'liq nazariy va amaliy muammolar yoritilgan. Shu bilan birga, Rossiya Federatsiyasi, Belarus va Moldova jinoyat qonunchiligi tahlil qilinib, bu borada O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligini takomillashtirish bo'yicha aniq taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: jinoyat, corpus delicti, jinoyat tarkibi, jinoiy qilmishning tashqi belgilari, jinoyat tarkibi-ning obyektiv belgilari, jinoyatning obyektiv tomoni belgilari, ijtimoiy xavfli qilmish, jinoyat sodir etish usuli.

РОЛЬ ПРИЗНАКОВ ОБЪЕКТИВНОЙ СТОРОНЫ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ УЧЕНИЯ О СОСТАВЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Худайкулов Ферузбек Хуррамович,

доктор философии по юридическим наукам (PhD),
Ташкентский государственный юридический университет,
исполняющий обязанности доцента кафедры
Уголовное право, криминология и противодействие коррупции

Аннотация. В данной статье широко используются логический, системный, логико-правовой, сравнительно-правовой методы исследования. В частности, в первую очередь подробно описаны становление учения о структуре преступности и ее этапы исторического развития. Также рассматриваются роль объективной стороны преступления в формировании учения о составе преступления, взгляды, высказанные учеными в теории уголовного права, после которых классифицируются отдельные субъективные признаки состава преступления и их особенности, выработанные на основе признаков объективной стороны классической немецкой школы уголовного права. Вместе с этим описывается значение особенностей объективной стороны преступления в разработке существующего понятия состава преступления в современной теории уголовного права. В данной статье на основе метода дедукции нашло свое отражение понятие состава преступления, принимая во внимание объективную сторону преступления как основу данного учения: *corpus delicti* (римское право) – состав закона (классическое немецкое право) – понятие состава преступления (50-60 годы XIX–XX веков). Кроме этого, в статье рассмотрена специфика объективных сторон преступления в становлении и развитии учения о составе преступления и концепции состава преступления, их конкретное уголовное значение, а также теоретические и практические проблемы, связанные с элементами состава преступления, а также преступление как единственное основание ответственности, приведенное в Уголовном кодексе Республики Узбекистан. Вместе с этим были проанализированы уголовное законодательство Российской Федерации, Республики Беларусь и Молдовы, разработаны конкретные предложения и рекомендации по совершенствованию уголовного законодательства Республики Узбекистан.

Ключевые слова: преступление, *corpus delicti*, состав преступления, внешние признаки преступного деяния, объективная сторона состава преступления, признаки объективной стороны преступления, общественно опасное деяние, способ совершения преступления.

THE ROLE OF SIGNS OF THE OBJECTIVE SIDE OF CRIME IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE DOCTRINE ON CORPUS DELICTI: A COMPARATIVE ANALYSIS

Khudaykulov Feruzbek Khurramovich,

Acting Assistant Professor of the Department
of Criminal Law, Criminology and Anti-Corruption of
Tashkent State University of Law,
Doctor of Philosophy in Law (PhD)

Abstract. This article widely uses logical, systemic, logical-legal, and comparative-legal research methods. In particular, first of all, the formation of the doctrine of the structure of crime and its stages of historical development are described in detail. Also, the role of the objective side of the crime in the formation of the doctrine of the *corpus delicti*, the views expressed by scientists in the theory of criminal law are considered, after which individual subjective signs of the *corpus delicti* and their features are classified, developed on the basis of the signs of the objective side of the classical German school of criminal law. At the same time, the significance of the signs of the objective side of the crime in the development of the existing concept of *corpus delicti* in the modern theory of criminal law is described. In this article, based on the deduction method, the work reflects the concept of *corpus delicti*, taking the objective side of the crime as the basis of this doctrine, that is, *corpus delicti* (in Roman law) - the composition of the law (classical German law) - the concept of *corpus delicti* (50-60 years of the XIX-XX centuries). In addition, the article considers the specifics of the objective side of the crime in the formation and development of the doctrine of the *corpus delicti* and the concept of the *corpus delicti*, their specific criminal significance, as well as theoretical and practical problems associated with the elements of the *corpus delicti*, crime as the only basis for responsibility given in the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan. At the same time, the criminal legislations of the Russian Federation, Belarus and Moldova

were analyzed, specific proposals and recommendations were developed to improve the criminal legislation of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: crime, corpus delicti, the structure of crime, external signs of a criminal act, objective side of the crime, signs of the objective side of the crime, socially dangerous act, method of committing a crime.

Kirish

Jinoyat huquqi jinoyat va jazo haqidagi fan bo'lib, uning asosiy vazifasi jinoyat va jazo tushunchalarini tahlil qilish, tizimlashtirish, shuningdek umumlashtirishdan iborat. Jinoyat huquqining mazmun-mohiyatini jinoyat, jinoyat tarkibi, jinoyat qonuni va jazo haqidagi ta'limotlar tashkil etadi.

Jinoyat tarkibi nafaqat kontinental (roman-german) huquq oilasiga kiruvchi mamlakatlar, balki xorijiy mamlakatlar jinoyat huquqining markaziy (magistral) institutlaridan biri hisoblanadi. Jinoyat tarkibi atamasi, odatda, jinoyat qonunchiligi va sud amaliyotida tez-tez qo'llaniladi. Jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotda "jinoyat tarkibi jinoyat-huquqiy nazariyaning eng muhim tarkib qismlaridan biri" hisoblanadi [1, 11-b.]. Jinoyat tarkibi jinoyat huquqi binosi turgan asosga qiyoslanadi [2, 3-b.], uning jinoyat huquqi fanida kashf etilishi kimyodagi Mendeleev davriy sistemasi jadvaliga ham qiyoslanadi [3, 126-b.].

X.R. Ochilov, Sh.D. Haydarov, Z.Z. Shamsiddinovlar "Jinoyat qonunida jinoyat tarkibi va uning belgilari tushunchasi berilmagan bo'lib, yuqoridagi ta'rif nazariy hisoblanadi. Shunga qaramasdan, "jinoyat tarkibi" tushunchasi Jinoyat kodeksi, Jinoyat-protsessual kodeksi, sud-tergov amaliyotida keng qo'llaniladi", deb ta'kidlaydilar [4, 24-b.].

X.M. Abzalova "Har qanday hodisani obyektiv va keng qamrovli o'rganish... u bilan bog'liq tadqiqot o'tkazish, boshqacha aytganda, uning xronologik va tarixiy rivojlanishini tahlil qilish orqali amalga oshirish mumkin. Shu bilan birga, tarixiy tadqiqotlar, odatda, tahlil qilinayotgan hodisaning shakllanishi va rivojlanishiga eng kuchli ta'sir ko'rsatgan, ya'ni muayyan tarixiy davrlar, rivojlanish bosqichlariga bo'lish orqali amalga oshiriladi", deydi [5, 16-b.].

Jinoyat tarkibi o'ziga xos umumijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib, M.X. Rustambayev "Jinoyat tarkibini tashkil etuvchi belgilar birligida ifodalanuvchi xulq-atvorga nisbatan jamiyat, davlat va tegishli huquq normasining salbiy munosabatida namoyon bo'ladi, ya'ni jinoyat tarkibi – bu taqiqlovchi norma yoki jamiyat a'zosining xulq-atvor me'yoridir", deb ta'kidlaydi [6, 110-b.].

Jinoyat tarkibi muhim jinoiy-huquqiy kategoriya sanaladi. U o'zida obyektiv va subyektiv belgilar yig'indisini mujassamlashtirib, jinoyat mohiyatini aniqlaydi. Ushbu belgilar O'zbekiston Respublikasining JKda mustahkamlangan. Qoida tariqasida, ular JK Umumiy va Maxsus qismining turli normalarida aks etgan. Ijtimoiy xavfli qilmishning u yoki bu elementiga mansubligiga qarab mazkur belgilarni subyekt, obyekt, subyektiv va obyektiv tomon belgilariga ajratish mumkin [7, 41-b.].

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, jinoyat tarkibi o'ziga xos umumijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib, muhim jinoiy-huquqiy kategoriya hisoblanadi. U o'zida sodir etilgan jinoiy qilmishning obyektiv va subyektiv belgilari yig'indisini ifodalab, jinoyatning zaruriy belgilari mohiyatini aniqlaydi.

Boshqa guruh olimlar esa, ya'ni O.X. Rasulov va A.S. Yakubovlar "Jinoyat tarkibi – ma'lum bir ijtimoiy xavfli qilmishni jinoyat deb xarakterlovchi obyektiv va subyektiv belgilarining minimal va yetarli yig'indisi", [8, 90-, 95-b.] deb unga berilgan ta'rifni yanada aniqlashtirib ifodalaydilar. Jinoyat tarkibi bu ta'rifga ega bo'lishda o'ziga xos shakllanish va rivojlanish bosqichlarini bosib o'tgan.

Jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotning shakllanishi va rivojlanishida jinoyat obyektiv tomoni belgilari asos bo'lganligini hisobga olgan holda, jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotni tarixiy-qiyosiy tahlil qilish jara-

yonida quyidagi maqsadlarni ko'zlaymiz: birinchidan, jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limot shakllanishida jinoyat obyektiv tomoni belgilari asos bo'lganligini tan olinishining dastlabki bosqichini aniqlash; ikkinchidan, jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limot rivojlaniish bosqichlarida jinoyat tarkibi belgilari tuzilishiga aynan jinoiy qilmishning tashqi obyektiv belgilari, xususan, jinoyat obyektiv tomoni belgilari nima sababdan kuchli ta'sir qilganligini aniqlash; uchinchidan, jinoyat tarkibi dastlabki jinoyat-huquqiy va protsessual ahamiyat kasb etish sabablari-ni aniqlash; to'rtinchidan, jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotda sodir etilgan jinoiy qilmishning obyektiv va subyektiv belgilari tizimining birin-ketin shakllanish hamda rivojlanish bosqichlarini aniqlash; beshinchidan, jinoyat obyektiv tomon belgilarning kuchli ta'siri natijasida jinoyat tarkibi to'g'risidagi konsepsiyalar shakllanishini aniqlash; oltinchidan, jinoyat tarkibi nazarda tutilgan turli davrlardagi jinoyat qonuni normalarini tadqiq qilish.

O'zining uzoq yillik tarixi davrida jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limot zamon o'zgarishlariga qarab turli xil o'zgarishlarga uchradi. Bu esa uning shakllanish va rivojlanish tarixini davrlarga bo'lib o'rganishni taqozo etishi tabiiy bir hol. Mazkur usul unga tegishli har bir davrning o'ziga xos tomonlarini ajratish va tahlil qilish imkonini beradi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limot shakllanishi va rivojlani-shini muayyan davrlarga bo'lish shartli hisoblanadi.

Material va metodlar

Maqolada tadqiq etishning mantiqiylik, tizimlilik, induksiya, deduksiya, mantiqiy-yuridik, qiyosiy-huquqiy metodlaridan keng foydalanilgan. Tadqiq etishning ushbu metodlaridan foydalanib, abstraksiya deb qaralgan jinoyat tarkibi tarixiylik va deduksiya metodlari asosida har qanday jinoyatning yadrosini jinoyat tarkibi tashkil etishi, shuningdek, jinoyat tarkibi belgilari, o'z navbati-

da, jinoyatning zaruriy belgilarini ifodalashi nazariy va amaliy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqotning ushbu metodlaridan foydalanib, muayyan natijaga erishilgan va mazkur natija mahsuli sifatida O'zR JK Umumiy qismiga nazariy va ilmiy jihatdan asoslantirilgan takliflar berilgan.

Tadqiqot natijalari

Jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limot bir necha asrlik tarixga ega bo'lib, Qadimgi Rim huquqida ham mavjud bo'lgan. G'arbda uning qabul qilinishini alohida e'tirof etish lozim. R.Iering o'z ilmiy ishi ("Giest des romischen Recht")da: "Rim dunyoni uch marta bo'ysuntirdi: birinchi bor o'zining quroli bilan, ikkinchi marta – o'zining dini bilan, uchinchisi bor esa – o'zining huquqi bilan. Shuningdek, u uch marta dunyoni birlashtirdi: birinchi bor – davlat birligida, ikkinchi marta – cherkov birligida, uchinchisida esa – qonun birligida" [9], deb yozadi. Yuqorida ta'kidlanganlar hozirgi kunda jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotning Rim huquqidagi ildizlarini o'rganish zarurligini anglatadi. Jinoyat tarkibi (corpus delicti) to'g'risidagi ta'limot rivojlani-shining turli bosqichlarida har doim dolzarb hisoblanib, juda ko'pchilik mahalliy va xori-jiy tadqiqotchilar o'zlarining ilmiy ishlaridagi asosiy mavzuga aylangan.

Jinoyat huquqi nazariyasida va jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotda jinoyat tarkibi tushunchasi asosiy o'rinni egallaydi, ya'ni tadqiqot yadrosi hisoblanadi. Jinoyat tarkibi tushunchasi tarixan shakllangan tushuncha bo'lib, sodir etilgan qilmishni jinoyat sifatida e'tirof etadigan va u jazoga loyiqqligini ifodalaydigan belgilar tizimini anglatish uchun tuzilgan [10, 45-b.]. Jinoyat tarkibi o'zining ko'p asrlik tarixi davomida uning tushunchasi mazmuni turli xil o'zgarishlarga duch keldi va bu o'zgarishlar o'zining sezilarli darajasini ko'rsatdi.

Jinoyat tarkibi real (obyektiv, haqiqatda sodir etilgan) jinoyatning skeleti bo'lib [11, 117-b.], u o'ziga xos tergov formulasidir [12, 25-b.].

Jinoyat huquqi nazariyasida jinoyat tarkibi deganda, odatda, jinoyatni ifodalovchi obyektiv va subyektiv belgilar yig'indisi tushuniladi. Jinoyat tarkibi bunday moddiy-huquqiy ta'rifni olgunga qadar uzoq tarixiy rivojlanish bosqichini bosib o'tgan. Jinoyat huquqi nazariyasida hozirda qo'llanilayotgan "jinoyat tarkibi" atamasi va unga berilgan yuqoridagi ta'rifning vujudga kelish asosi (genezisi)ni jinoyatning tashqi tomoni bo'lgan obyektiv real haqiqatda sodir etilgan jinoyatning obyektiv belgilari yig'indisidan, ya'ni, asosan, jinoyat tarkibi obyektiv tomoni tashkil qiladi. Buning isbotini quyidagi tarixiy misollar yordamida ko'rib chiqamiz.

Qadimgi Rim huquqshunoslari jinoyat sodir bo'lgan voqea, hodisani aniqlash va uning uchun jazo belgilash, ya'ni qidiruv jarayoni (protsessi) shakli sifatida tergovda aniqlanishi lozim bo'lgan yettita asosiy bandni o'z ichiga oluvchi sxema ishlab chiqdilar. Mazkur sxema lotincha "Quis, quid, ubi, quando, cur, quomodo, quibus auxiliis" deb nomlanib, u "kim sodir qilgan, aynan nima (qanday jinoyat), qayerda (jinoyat sodir etilgan joy), qachon (jinoyat sodir etilgan vaqt), nima uchun (jinoyat sodir etish sabablari), qanday qilib (jinoyat sodir etish usuli), kimning yordami bilan" [13, 153-154-b.], degan savol qo'yilgan.

Qadimgi Rimda qo'llanilgan "Quis, quid, ubi, quando, cur, quomodo, quibus auxiliis" formulasini tadqiqot metodlaridan foydalanib tahlil qilsak, quyidagi natijalar kelib chiqadi: – Quis? (Kim? – jinoyat kim tomonidan sodir etilgan); – Quid? (Nima? – aynan qanday jinoyat sodir etilgan); – Ubi? (Qayerda? – jinoyat sodir etish joyi); – Quibus auxiliis? (Kimning, nimaning yordami bilan? – jinoyat sodir etish vositasi); – Cur? (Nima uchun? – jinoyatning sabablari); – Quomodo? (Qanday qilib? – jinoyat sodir etish usuli); – Quando? (Qachon? – jinoyat sodir etish vaqti).

Qadimgi Rimda har qanday delikt (huquqbuzarlik) sodir etilganda, aynan shu yettita savolga javob berilishi kerak edi.

Yuqorida keltirilgan savollar sxemasiga e'tibor bersak, jinoyat sodir bo'lgan voqea va hodisani aniqlashda mazkur voqea, hodisaning tashqi tomoniga e'tibor qaratilgan. Ushbu sxemadagi foydalanilgan savollarga qaralsa, sodir etilgan jinoyatning tashqi tomonini ifodalovchi belgilar (voqea-hodisaning obyektiv tomoni) asosiy o'rinni egallagan. Masalan, Ubi? (Qayerda? – jinoyat sodir etish joyi); Quibus auxiliis? (Kimning, nimaning yordami bilan? – jinoyat sodir etish vositasi); Quomodo? (Qanday qilib? – jinoyat sodir etish usuli); Quando? (Qachon? – jinoyat sodir etish vaqti) degan masalalar qo'yilgan.

Demak, Qadimgi Rimda muayyan jinoyat sodir etilganda, sodir etish joyi, vaqti, usuli va vositasi aniqlanishi lozim bo'lgan. Jinoyatning tashqi tomonini ifodalovchi mazkur belgilar bilan birga jinoyat subyeksi va jinoyatchilik sabablarini ham aniqlash kerak edi. Yettita savol sxemasidan foydalanib, yuqoridagi belgilar aniqlangach, jinoyatni sodir etgan aybdor shaxs jazolangan.

Rim imperiyasining qulashi bilan IX asrning oxiri – XII asrlardagi zaruriy o'zgarishlar huquq sohasida ham namoyon bo'ldi. Mazkur davrda huquqning yangi tizimi, huquqiy fan, malakali huquqshunoslar, ya'ni sudyalalar va olimlar shakllana boshladi.

XII asrning oxirlariga kelib, Italiyadagi Boloniya universiteti ta'limida jinoyat huquqi o'qitila boshladi [14]. Keyinchalik G'arbiy Yevropaning boshqa universitetlariga ham ushbu o'qitish metodikasi tatbiq etildi. Bu davrda jinoyat huquqi ikkinchi darajali huquq sohasi sifatida e'tirof etilib, u moddiy va formalga bo'linmagan edi. Shu bilan birga, huquq sohasidagi o'sha davrdagi tadqiqotchilarning izlanishlari tufayli Rim huquqiga qaytildi va u Yevropa mamlakatlari universitetlarida o'rganilib, ta'limda o'qitila boshladi. Bu esa Rim huquqi retsessiyasi (qaytishi) deb nom oldi.

XIII asr boshlarida papa Innokenti III Yevropada yangilik va o'zgarishni joriy qilmoqchi bo'lganlarga qarshi inkvizitsiya jarayonini

joriy qildi. Imperator Fridrix II esa bu jara-yonni davlat siyosati darajasiga ko'tardi va bid'atchilarni ta'qib qilish uchun inkvizitorlik lavozimi joriy qilinganligi bois XV asr oxirlarigacha jinoyat-huquqiy ta'limot cherkov dogmalarining to'liq nazoratida bo'lgan. Ammo huquqshunoslar sinfining bosqichma-bosqich shakllanishi bilan ular tomonidan ilgari surilgan huquqiy qoidalar ko'lami kengayib borgan. Mazkur huquqiy g'oyalar-dagi haqiqatni isbotlash uchun Rim huquqi bilimdonlari ishlariga murojaat qilingan.

Hozirda jinoyat huquqi nazariyasida ishlatilayotgan "jinoyat tarkibi" atamasi va uning vujudga kelishiga asos bo'lgan jinoyat tarkibining obyektiv tomoni, albatta, maxsus tadqiq etishni taqozo etadi.

"Corpus delicti" (jinoyat tarkibi) atamasi birinchi marta 1581-yilda taniqli italiyalik kriminalist Prosper Farinatsius (P. Farinacius) tomonidan yozilgan "Variae quaestiones et communes opiniones" asarida tilga olingan. U o'z kitobida isbotlangan jinoiy faktlarni anglatgan bo'lib, "Primum inquisitionis requisitum est probato corporis delicti" prinsipiga asoslangan. Ya'ni, sud tergovining birinchi talabi "corpus delicti" – jinoyat tarkibining mavjudligini tekshirishdan iborat [15, 34-b.]. Bular umumiy qabul qilingan nuqtayi nazarlardan biri hisoblanadi va jinoyat tarkibi haqidagi ta'limotning o'rta asrlardagi rivojlanish bosqichiga kiradi. Jinoiy faktlar huquqiy munosabatlarini vujudga keltiruvchi jinoiy qilmishning o'sha davrdagi eng asosiy tashqi belgisi sifatida jinoyatning obyektiv tomoni va boshqa tashqi belgilar tushunilgan.

Buning natijasida keyinchalik "corpus delicti" iborasi Yevropa mintaqasidagi davlatlarga kirib keldi va XVIII asrning ikkinchi yarmiga qadar inkvizitsiya yoki surishtuv va tergov jarayonida ishlatilgan.

XVI-XVII asrlarda jinoyat tarkibining protsessual ahamiyat kasb etish jarayoni davom etdi. Unga asosan, jinoyatning tashqi (moddiy) izlari (murda, qon, jabrlanuvchi

tanasiidagi jarohatlar va boshqalar)ga e'tibor berilgan.

Germaniyada XVII asrda jinoyat protses-sining qidiruv tartibi asosiy vosita sifatida mustahkamlandi [13, 288-b.]. Jinoyatchilikka qarshi kurashishning empirik (amaliy) tajribasini umumlashtirish ishlari amalga oshirilgan.

S. Pufendorf, X. Tomaziya va X. Volflarning Davlat huquqi to'g'risidagi ta'limoti va uni falsafiy tushunish jinoyat huquqi hamda jinoyat protsessining ilmiy rivojlanishiga asos bo'ldi. Buning natijasi o'laroq, XVIII asrning boshlarida jinoyat huquqi Germaniyada mustaqil huquqni qo'llash sohasi sifatida universitetlarda alohida o'quv predmeti sifatida o'qitildi. Bu esa o'rta asr kriminalistlariga noma'lum bo'lgan fanlarning umumiy qismi paydo bo'lishiga olib keldi [16, 505-b.]. Jinoyat huquqi va jinoyat protsessiga oid ko'plab adabiyot va darsliklar nashr etila boshladi [17, 133-b.].

Yevropaning ko'plab mamlakatlarida jinoyat tarkibi to'g'risidagi Qadimgi Rim ta'limotini qabul qilish muayyan huquq oilasining o'ziga xos milliy xususiyatlariga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Buning natijasi o'laroq, anglo-sakson huquq oilasida jinoyat tarkibining protsessual ahamiyati saqlab qolindi. O'sha davrda kontinental Yevropa mamlakatlari jinoyat huquqi doktrinasida jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limot moddiy jinoyat huquqi doirasida rivojlandi va u jinoiy qilmishlarni jinoyat qonunchiligida batafsil ifodalashda ham muhim ahamiyat kasb etdi.

V.V. Sverchkov "XVIII-XIX asrlarda jinoyat huquqi huquqning mustaqil sohasi sifatida shakllandi. U o'sha davr olimlarini jinoyat qonuniga kiritilgan qoidalarni haqiqatda sodir etilgan jinoiy qilmish belgilari bilan birlashtiradigan zarur belgilarning yetarli to'plamini tadqiq etishga undadi. Bu esa, o'z navbatida, jinoyat tarkibi konstruksiyasi (tuzilishi)ni yaratish va jinoyat tarkibi tushunchasini belgilash zarurligiga olib keldi" [10, 45-46-b.], deb ta'kidlaydi.

XVIII–XIX asrlarda jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limot nazariy jihatdan yanada rivojlandi. Bunda nemis klassik jinoyat huquqi maktabining o'rni katta edi. Ularning ilmiy tadqiqotlari va mehnatlari tufayli jinoyat tarkibi o'zining protsessual ahamiyatini yo'qotib, moddiy jinoyat huquqida ifodalangan bo'ldi.

Ko'pchilik nemis kriminalistlari *corpus delicti* (jinoyat tarkibi) deganda, jinoyatning faqat tashqi belgilarinigina tushunishgan. Chunki Qadimgi Rim huquqidan kirib kelgan *corpus delicti* (jinoyat tarkibi) atamasi tuzilishining asosiy qismini hozirgi kundagi jinoyat tarkibi obyektiv tomoni belgilari tashkil qilgan. Jinoyatning obyektiv tomoni belgilari keyinchalik olimlar izlanishlari tufayli boshqa subyektiv belgilar ishlab chiqilishida asosiy o'rinni egallagan.

Jumladan, XVIII asrning oxirlarida nemis kriminalisti Kleyn "*corpus delicti*" (jinoyat tarkibi) iborasini so'zma-so'z tarjima qilib, uni "*Thatbestand*" (Grunds. D. pein. Rechts. 1796) deb ifodalaydi. Dastlab bu atama sof protsessual ahamiyatga ega bo'lib, jinoyatga oid ashyoviy dalillar yig'indisini anglatar edi (masalan, qasddan odam o'ldirish "*corpus delicti*" (jinoyat tarkibi) tanada jarohatlarining mavjudligi yoki o'zini o'zi zaharlashdan iborat bo'lgan; qalbakilashtirishda u soxta hujjatlardan iborat bo'lgan). Shuningdek, 1804-yilda boshqa nemis kriminalisti Shtyubel (Stubel) ham o'zining ilmiy ishi ("*Über den Tatbestand des Verbrechens, besonders der Todtund*")da "*Tatbestand*" atamasini ishlatgan [18, 65-b; 14, 134-b.].

XIX–XX asrlarga kelib, Rim huquqi ta'sirida shakllangan va keyinchalik klassik nemis jinoyat huquqi maktabida rivojlangan jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limot rus jinoyat huquqi nazariyasida ham olimlar tadqiqotlari va darsliklarida o'z ifodasini topa boshladi.

Jinoiy javobgarlikka tortishning yagona asosi sifatida jinoyat tarkibi va uning belgilari aniqlanishi zarurligi Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalari hududida ham joriy qi-

lingan va 1922-yil 24-mayda qabul qilingan RSFSRning Jinoyat kodeksida belgilandi. Shuningdek, 1926-yil 16-iyunda qabul qilinib, 1926-yil 1-iyuldan kuchga kirgan O'zbekiston SSRning birinchi Jinoyat kodeksi va 1958-yil 21-mayda qabul qilinib, 1960-yil 1-yanvardan kuchga kirgan O'zbekiston SSRning Jinoyat kodeksida ham o'z ifodasini topdi. Bu holat amaldagi O'zR Jinoyat kodeksi 16-moddasida ham mavjud bo'lib, jinoyat tarkibining barcha alomatlari mavjud bo'lgan qilmishni sodir etish javobgarlikka tortish uchun asos bo'ladi.

Bizga ma'lumki, jinoyat tarkibi va uning belgilariga ta'rif jinoyat huquqi nazariyasiga oid darsliklar va olimlarning ilmiy tadqiqot ishlarida o'z ifodasini topgan, ammo jinoyat qonunida bunday ta'rif mavjud emas. Shuning uchun ham jinoyat tarkibi tushunchasi va uning belgilari abstraktsiya (nazariyada ishlab chiqilgan) sifatida qaraladi.

M. Usmonaliyev, P. Bakunov, M.X. Rustambayev va R. Kabulovlar [19, 131-b; 137-b; 94-b.] jinoyat tarkibi – jinoiy javobgarlikning asosi bo'lib, jinoiy qilmishning obyektiv (tashqi) belgilari va subyektiv (ichki) belgilarining yig'indisidan iborat ekanligini ta'kidlashadi.

Bizningcha, O.X. Rasulov va A.S. Yakubovlarning "Jinoyat tarkibi – ma'lum bir ijtimoiy xavfli qilmishning jinoyat deb xarakterlovchi obyektiv va subyektiv belgilarining minimal va yetarli yig'indisi", [8, 90, 95-b.] deb bergan ta'rifi yanada aniq va tushunarli. Chunki "minimal" yig'indi jinoyat tarkibining to'rtta (obyekt, obyektiv tomon, subyekt, subyektiv tomon) elementi mavjudligi, "yetarli" yig'indisi esa qonun chiqaruvchi tomonidan nazarda tutilgan JK Maxsus qismida nazarda tutilgan muayyan jinoyat tarkibi belgilarini ifodalaydi. Masalan, onaning o'z chaqalog'ini qasddan o'ldirishi (JK 99-m) jinoyatida "minimal" yig'indi jinoyat tarkibi elementlari mavjudligi bo'lsa, "yetarli" yig'indi esa qonun chiqaruvchi tomonidan JK 99-moddasida nazarda tutgan jinoyat so-

dir etish vaqti, ya'ni "tug'ish vaqtida yoki tug'ilishi hamon".

Jinoyat huquqi doktrinasidan ma'lumki, jinoiy javobgarlikning, asosan, ikkita, ya'ni faktik va yuridik (normativ) asosi mavjud bo'lib, aybdor shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish uchun jinoyat qonunida nazarda tutilgan jinoiy qilmish sodir etilgan bo'lishi lozim. Shaxsning real voqealikda sodir etgan jinoiy qilmishi jinoiy javobgarlikning faktik asosi bo'lsa, mazkur jinoyatni jinoyat qonunida nazarda tutilgan JK Maxsus qismi muayyan moddasi bilan javobgarlikka tortish esa uning yuridik (normativ) asosi hisoblanadi. Ya'ni sodir etilgan jinoyat jinoiy javobgarlikning faktik (real) asosi, har qanday jinoyatning yadrosi bo'lgan jinoyat tarkibi esa jinoiy javobgarlikning yuridik asosidir. Qilmishni kvalifikatsiya qilishda asosiy o'rinni jinoyat tarkibi egallar ekan, jinoyat tarkibi ta'rif jinoyat qonunida nazarda tutilishi va jinoiy javobgarlikning faktik (real) hamda yuridik asosi ko'rsatilishi lozim. Mazkur amaliyot bir qancha xorijiy davlatlar va Moldova jinoyat qonunida mavjud. Xususan, Moldova Jinoyat kodeksi "Jinoiy javobgarlik" deb nomlangan V bobining 51-moddasida "Sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish jinoiy javobgarlikning real asosi bo'lsa, jinoyat qonunida nazarda tutilgan jinoyat tarkibi belgilari uning yuridik asosi bo'lib xizmat qiladi", shuningdek uning 52-moddasi "Jinoyat tarkibi" deb nomlangan bo'lib, unda "Jinoyat tarkibi o'zida qilmishni muayyan jinoyat sifatida kvalifikatsiya qiladigan jinoyat qonunida nazarda tutilgan obyektiv va subyektiv belgilar yig'indisini ifodalaydi. Jinoyat tarkibi amaldagi mazkur kodeksning muayyan moddasiga muvofiq jinoyatni kvalifikatsiya qilish uchun yuridik asos hisoblanadi" [20].

Amaldagi Jinoyat kodeksimizning 14-moddasida jinoyat va ijtimoiy xavfli qilmish tushunchalari berilgan, ammo har qanday jinoyatning asosi (yadrosi)da mavjud bo'ladigan jinoyat tarkibi tushunchasiga ta'rif berilmagan. Natijada jinoyat tarkibi

tushunchasiga faqat ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlarda qo'llaniladigan abstraksiya sifatida qarash shakllangan. Amaliyotda ham jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda ba'zi qilmishlarda jinoyat tarkibi belgilariga e'tibor berilmasligi jinoyat va jinoyat tarkibi belgilarining o'zaro munosabati hamda ular bir-birini taqozo etishini anglab yetmaslik holatlari mavjud. Masalan, O'zR JK 99-moddasida ona o'z chaqalog'ini tug'ish vaqtida yoki tug'ilishi hamon qasddan o'ldirishi nazarda tutilgan. Olimlar jinoyat huquqi nazariyasida "Tug'ish vaqti" va "tug'ilishi hamon" tushunchalarini onada kechadigan alohida ruhiy-jismoniy holat (jinoyat sodir etish holati) bilan bog'laydilar. Amaliyotda jinoyat sodir etish vaqtiga asosiy e'tibor qaratilib, ba'zida alohida ruhiy-jismoniy holatlar chetda qoladi. Onada hech qanday alohida-ruhiy jismoniy holat (homila nomusga tegish natijasida va boshqalar) kechmagan bo'lsa, u oldindan o'zi tug'ajak chaqaloqdan voz kechishni rejalashtirgan bo'lsa-chi, degan savol tug'iladi. O'zR JK 99-moddasida nazarda tutilgan jinoyat sodir etish holati vaqt bilan o'zaro munosabatida jinoyatning ijtimoiy xavflilik, qonuniylik va ayblilik belgilarini ifodalaydi. Shuning uchun amaldagi jinoyat qonunida jinoyat tarkibi tushunchasiga ta'rif berilishi va uning faktik hamda yuridik asos sifatida xizmat qilishi nazarda tutilishi lozim.

Tadqiqot natijalari tahlili

"Jinoyat tarkibi" yoki "Corpus delicti" tushunchalariga dastlabki genezisida jinoyatning asosi (mohiyati)ni tashkil qiladigan jinoiy *qilmishning tashqi belgilari*, ya'ni jismoniy va moddiylik xususiyati mavjudligini ifodalovchi kategoriya sifatida qaralgan. Umuman olganda, uning hozirgi kundagi jinoyat huquqi nazariyasida mavjud tushunchasining genezisi va evolyutsiyasini matematik mantiqqa asoslangan algoritm-da ifodalash mumkin: masalan, M_1 – jinoyat tarkibi; M_2 – jinoyat obyektiv tomoni; M_3 – jinoyat obyekti yoki predmeti; M_4 – jinoyat subyektiv tomoni; M_5 – jinoyat subyekti.

$M_2 + M_3 + M_4 + M_5 = M_1$. Aynan jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotning vujudga kelishi va rivojlanishi ushbu matematik mantiq algoritmidagi ifodalangan formula ketma-ketligiga asoslangan. Jinoyat obyektiv tomonining birinchi o'ringa qo'yilishiga sabab, hatto Qadimgi Rimdan boshlab nemis klassik maktabida shakllangan jinoyat tarkibining "qonun tarkibi" atamasi nomi bilan atalgan davrgacha asosiy urg'u asos sifatida jinoyat obyektiv tomoniga berilgan.

Jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotning dastlabki ildizi (Qadimgi Rim huquqi)dan hozirgi kunga qadar bo'lgan holatini o'rganib chiqib, birinchi o'rinda asosiy e'tibor jinoyat obyektiv tomoniga qaratilgan va undan boshqa jinoyat tarkibi belgilari hamda elementlari kashf etilgan. Matematik mantiqqa asoslangan algoritm (ketma-ketlik) jinoyat tarkibi elementlari vujudga kelishi va rivojlanishining uzviy ketma-ketlikda namoyon qilinganidir. Bu haqda keyinroq yana to'xtalib o'tamiz.

Dastlab jinoyat tarkibi protsessual ahamiyat kasb etgan. Uning protsessual ahamiyati birinchi o'rinda corpus delicti aniqlashdan boshlangan bo'lib, corpus delicti deganda, jinoyatning tashqi (moddiy) belgilari tushunilgan. Ularning mavjudligi jinoyatning haqiqatda sodir etilganidan dalolat bergan. Corpus delicti mavjudligi keyinchalik noma'lum subyektning jinoiy qidiruv e'lon qilish va sudda ishlarni ko'rishga asos bo'lgan. Bunday holatlarda aniqlanib isbotlangan faktlar jinoyat sifatida e'tirof etilgan. Jumladan, N.A. Neklyudov garchi jinoyatchi shaxs ma'lum bo'lmasa ham, jinoyatning tashqi belgilari, izlarini corpus delicti nomi bilan atagan [17, 337-b.].

V. Spasovichning izohlashicha, jinoyat tarkibi jinoyatga oid ashyoviy dalillarni (masalan, odam o'ldirish corpus delictida jarohatlar yetkazilgan yoki tarkibida zahar bo'lgan tanadan iborat bo'lgan, hujjatlar qalbakilashtirilganda, u soxta hujjatdan iborat bo'lganligi) anglatgan. Keyinchalik corpus delicti rivojlantirilgan va nafaqat jinoyatga oid

ashyolar, izlar, dalillar, balki jinoyatchi shaxsning qilmishi va tashqi belgilarini ifodalagan. Bunda jinoyat tarkibiga shaxsning ruhiy munosabati (ruhiy kechinmalari) kiritilmagan... [21, 89–90-b.].

N.S. Tagansevning fikricha, corpus delicti tuzilishi nafaqat jinoyatning moddiy izlari, balki "hattoki jinoyat sodir etish quroli"ni ham o'z ichiga olgan [25, 3-b.]. P.D. Kalmikov esa "Corpus delicti so'zining kelib chiqishi quyidagicha izohlanadi: barcha jinoyatlardan o'ta og'ir jinoyat (odam o'ldirish)da, birinchi navbatda, odam o'ldirishning eng muhim belgilarini aniqlash uchun o'ldirilgan murdani ko'zdan kechirish lozim. O'rta asrlarda bu tushuncha umumlashtirildi va boshqa barcha jinoyatlarga nisbatan qo'llaniladigan bo'ldi. Keyinchalik u faqat sudlov ishi yurituvchi (sud protsessi)da qo'llanilgan. Vaqt o'tishi bilan nafaqat sodir etilgan jinoyatlar, balki qonunda nazarda tutilgan va taqiqlangan barcha jinoyat belgilariga ham tatbiq etilgan" [18, 65-b, 134-b.], deydi. N.S. Tagansevning qayd etishicha, corpus delicti iborasi dastlab "veritas" yoki "liquidation delicti"ni anglatgan, ya'ni u jinoyatchi shaxsni maxsus qidirishga o'tish uchun jinoyatning haqiqatda sodir etilganligiga ishonch hosil qilish (tekshirish) mumkin bo'lgan belgilar yig'indisidir [22, 3-b.].

Yuqoridagi olimlarning ilmiy qarashlaridan shu narsa ma'lumki, jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limot asosini jinoyatning tashqi belgilarini ifodalaydigan jinoyat obyektiv tomoni tashkil qilgan va u mazkur ta'limotda jinoyat tarkibining keyingi elementlari vujudga kelishiga asosiy ta'sir o'tkazgan mezon vazifasini bajargan.

I.Y. Foyniskiyning ta'kidlashicha, "corpus delicti"ning dastlabki protsessual ahamiyati jinoiy faoliyat bevosita qaratilgan tashqi predmetni anglatgan. U bunga misol qilib o'ldirilgan murda, badanga yetkazilgan jarohatlar, yonib ketgan uy, soxtalashtirilgan hujjat, o'g'irlangan mol-mulkni keltirgan. Birinchi navbatda, mazkur predmetlar aniqlanishi lozim bo'lgan. Bunday aniqlash ushbu

predmetlarni ko'zdan kechirish, oddiy yoki murakkab tintuv va olib qo'yish yo'llari bilan amalga oshirilgan. Ularning ishda mavjud emasligi, o'zi jinoyat sodir etilganmi, degan savolni tug'dirgan va jinoyat ishining keyingi o'rganish bosqichlariga nisbatan ishonchsizlikni keltirib chiqargan. O'sha davrda aynan jinoyatga aloqador tajovuz predmeti aniqlanmaganda, sud amaliyotida ko'plab aybsiz shaxslarni muayyan jinoyatda ayblab, hukm chiqarishga olib kelgan. Shuning uchun ham qoida tariqasida sodir etilgan jinoyat natijasida tajovuz predmetidagi o'zgarishlar jinoyatning mavjudligini taxmin qilishga majbur qilganidek, tajovuz predmetining yo'qligi jinoyatni mavjud emas deb taxmin qilishga sabab bo'lgan [23, 296-b.].

Nemis kriminalistlari jinoyat (Verbrechen) va jinoyat tarkibi (Tatbestand) o'rtasidagi farqlarni o'rganishga e'tibor qarata boshladilar. Ular tomonidan jinoyat tarkibi "qonun tarkibi" sifatida talqin qilingan. Shuningdek, jinoyat tarkibi "Tatbestand" so'zi o'rni-ga harakatlar tarkibi "Handlungsbestand" so'zidan foydalanish taklif etilgan [17, 337-b.].

Nemis kriminalistlarining jinoyat tarkibidan jinoyat tushunchasini farqlash (chegaralash) to'g'risidagi ilmiy qarashlariga ba'zi olimlar o'z qarashlarini bayon qilgan. Jumladan, N.S. Tagansev "jinoyat tarkibini tahlil qilishda biz faqat jinoyatning huquqiy xususiyatlariga to'xtalamiz va uning tushunchasini belgilashda esa jinoyatning ijtimoiy xavflilik va davlat ahamiyatiga molik tomoni (davlat manfaatlari)ni hisobga olishimiz lozim", deb alohida ta'kidlaydi [22, 4-b.].

Jinoyat tarkibi (corpus delicti)ning dastlabki protsessual ahamiyatini ifodalaydigan tushunchasi jinoyat huquqida mavjud jinoyat tarkibi tushunchasiga o'z ta'sirini o'tkazishda davom etgan. Shu munosabat bilan N.S. Tagansev "Faqat XVIII oxirlariga kelib, mazkur protsessual nuqtayi nazardan voz kechildi, ammo eski qarashning izlari uzoq vaqt saqlanib qoldi, shuningdek, jinoyat tarkibini tashkil qiluvchi belgilarni aniqlashda bir qa-

tor chalkashliklarni keltirib chiqardi" [22, 3-4-b.] deb ta'kidlaydi.

Keyinchalik corpus delicti iborasi rivojlandi. U nafaqat jinoyatning ashyoviy dalil (iz)lari yig'indisi, balki jinoyatchining jinoyat sodir etishga qaror qilgandagi ichki ruhiyatida nima kechganligidan qat'i nazar, tashqi harakati (Thaterschaft)ni ham anglatadigan bo'ldi. Bu nemischada Thaterschaft deb nomlangan. Shunday qilib, jinoyat bir-biriga qarshi bo'lgan ikkita elementga qisqardi: Thatbestand (fakt) va Thaterschaft (harakat).

Nihoyat, keyingi davrga kelib, "jinoyat tarkibi" iborasida uning dastlabki protsessual ahamiyatidan umuman voz kechildi va sof jinoyat-huquqiy ahamiyat kasb etadigan bo'ldi. U o'zida jinoyatning tashqi obyektiv tomoni va ichki subyektiv tomonini birlashtirdi. U jinoyat tushunchasida mavjud barcha belgilar yig'indisini anglatadi. Bu belgilardan ba'zilar shunchalik muhimki, ular muhim belgilar (essentialia) deb ataldi va ularsiz jinoyatlar mavjud bo'lmaydi. Boshqa turdagilari shunday belgilarki, ularsiz jinoyat sodir etilishi va ma'lum darajada jazo choralariga ta'sir qilishi mumkin. Shu bois ular muhim bo'lmagan belgilar (accidentalia delictae) deb nomlandi [21, 89-90-b.].

Jinoyat huquqi moddiy huquq sohasi bo'lib, unda XIX asr boshlarida jinoyat tarkibi o'ziga xos belgilari bilan namoyon bo'ldi. Ya'ni jinoyat tarkibi jinoyat huquqiy institut sifatida ifodalana boshladi. Shu davrda yashagan nemis kriminalisti P.A. Feyerbaxning ilmiy ishlari va faoliyatini o'rganish, jinoyat huquqi nazariyasida jinoyat tarkibining jinoyat-huquqiy kategoriya sifatida paydo bo'lishi aynan uning ilmiy faoliyati bilan bog'liq. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, jinoyat tarkibining dastlabki protsessual ahamiyatini kasb etuvchi tushunchasi ta'sirida uzoq vaqt mobaynida jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotda jinoyat subyektiv tomoni bilan bog'liq bo'lgan masalalar kiritilmagan. Jumladan, Shtyubel aqli rasolik to'g'risidagi ta'limotni jinoyat tarkibidan chiqarib tash-

lagan. P.A. Feyerbaxning mazkur masaladagi nuqtayi nazari unchalik aniq emas edi.

P.A. Feyerbax jinoyat tarkibi to'g'risidagi nazariyaning yaratilishiga o'z hissasini qo'shdi va birinchilardan bo'lib jinoyat tarkibi tushunchasini ilmiy muomalaga kiritdi. Bu tushunchaga u "haqiqiy jinoyat holati" deb nom berdi. P.A. Feyerbaxning "Jinoyat huquqi" deb olgan ilmiy ishida jinoyat tarkibi birinchi marta quyidagicha ifodalanadi: "...muayyan turdagi qonunga xilof qilmishlar sifatida qonunda nazarda tutilgan insonning har qanday ish yoki hodisalar yig'indisi haqiqiy jinoyat holati deb ataladi". Uning fikricha, haqiqiy jinoyat holati (jinoyat tarkibi) qonunda jinoyatga berilgan tushunchaga qarab turlicha bo'ladi. Jinoyat tarkibi o'zida quyidagilarni ifodalaydi: 1) qonunga xilof qilmish oqibati – u, odatda, har doim mavjud bo'ladi; 2) qonunga xilof qilmish asosi sifatida unda mavjud bo'luvchi muayyan bir maqsad (niyat) yoki irodaning ma'lum bir turidan iborat ba'zi elementlar jinoyatchi shaxsning ruhida yashirindir. Ular har doim ham haqiqiy jinoyat holati (jinoyat tarkibi)ga tegishli bo'lmaydi; 3) qilmishning o'z-o'zidan namoyon bo'lib turuvchi tashqi belgilari [24, 78-79-b.].

Nemis kriminalisti P.A. Feyerbaxning ilmiy qarashlaridan ko'rinib turibdiki, u ham o'zining jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotida jinoiy qilmish va ijtimoiy xavfli oqibat masalalarini birinchi o'ringa qo'ygan va jinoyat tarkibi subyektiv belgilarini ham o'zi atagandek "haqiqiy jinoyat holati"ga kiritgan. Bir qator nemis kriminalistlari jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotga obyektiv (asosan, jinoyat obyektiv tomonini ifodalovchi) belgilarni kiritib, uning subyektiv belgilarini chiqarib tashlashgan. Xususan, ular jinoyatning ichki tomonini ifodalovchi subyektiv belgilarni jinoyat tarkibi qamrab olmaydi, deb hisoblagan. Subyektiv belgilardan bo'lgan ayb va uning tushunchasi mustaqil jinoyat-huquqiy kategoriya sifatida shakllangan.

Shuningdek, boshqa nemis kriminalistlari jinoyat tarkibi (Tatbestand)ga "ichki ayblilik (aybdorlik) yoki boshqacha qilib aytganda, jinoyatchi shaxs ruhiyatida vujudga kelgan "jinoiy qaror qilish"ni bir-biriga qarshi qo'yishgan" [21, 90-b.]. Ba'zi nemis huquqshunoslari esa "ayblilik"ni jinoyat tarkibi bilan uzviy bog'liq deb hisoblashgan. Bundan ko'rinib turibdiki, bir-biriga qarama qarshi nuqtayi nazarlar bir vaqtning o'zida shakllana borgan.

Zamonaviy jinoyat huquqi nazariyasida mavjud jinoyat tarkibi tushunchasining vujudga kelish asoslari va ushbu ta'limotning rivojlanishi, birinchi navbatda, klassik jinoyat huquqi maktabi doirasida bo'lgan. Bu maktab g'oyalari va konsepsiyasi I. Kant va G.V.F. Gegelning falsafiy-huquqiy qarashlarining kuchli poydevoriga asoslangan. Shunga ko'ra, ta'limotni ishlab chiqishda yuqoridagi falsafiy-huquqiy qarashlar o'z ta'sirini o'tkazgani uchun ular kant va gegel yo'nalishlariga bo'lingan.

I. Kant falsafasiga asoslangan nemis kriminologlari jinoyat tarkibida shaxs jinoiy qilmishini ifodalovchi obyektiv belgilarni nazarda tutgan. Bunday talqinga asoslanib, ular sodir etilgan qilmishning subyektiv tomoni, ayb masalasini jinoyat tarkibi belgilari doirasidan chiqarib tashlashgan. Shu munosabat bilan ayb va uning shakllari to'g'risidagi masala jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotga kiritilmagan [25, 106-b.].

Kant yo'nalishi klassik jinoyat huquqi maktabi ilmiy ta'limotlarida ham jinoyat tarkibi haqida gapirilganda, ular jinoyat obyektiv belgilarni markaziy o'ringa qo'ygan. Ular asosiy e'tiborini jinoyat obyektiv belgilaridan bo'lgan jinoyat obyektiv tomoniga qaratgan.

XVIII asrning oxiri va XIX asr boshlarida nemis jinoyat huquqi doktrinasida jinoyat tarkibi (Tatbestand) deganda, jinoyat qonunida nazarda tutilgan jinoyatning barcha belgilari yig'indisi tushunilgan. Jinoyat belgilari umumiy tushuncha sifatida uning umumiy tarkibi, jinoyatning o'ziga xos belgilari esa

uning maxsus tarkibini tashkil qilgan [17, 337-b; 21, 90-b.]. O'z navbatida, jinoyat belgilari zaruriy (asosiy), oddiy va tasodifiyga bo'lingan. Faqat zaruriy (asosiy) belgilargina jinoyat tushunchasi va uning mavjudligini aniqlaydi, oddiy va tasodifiy belgilar esa jazo chorasini qo'llashda o'z ta'sirini o'tkazadi. Nemis kriminalistlari "jinoyat bu – birinchi navbatda, harakatdir", deb ajratib ko'rsatishadi. Ular "jinoyat tushunchasi jinoyat yoki umumiy jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotni yaratish uchun mustahkam asos, skelet bo'lib xizmat qilishi lozim" [17, 338-b.], deb ta'kidlaydi.

Darhaqiqat, nemis kriminalistlari asosli ilmiy qarashlarni bildirishgan. Qadimgi Rim huquqida ham jinoyat dastlab jismoniy faol harakatdan iborat bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda ham ko'plab mamlakatlar jinoyat qonunida (hatto anglo-sakson huquq tizimiga kiruvchi AQShning ba'zi shtatlarida) jinoyat tushunchasiga ta'rifda markaziy o'rinda jinoyat qilmish, ya'ni harakat yoki harakatsizlik ifodalanadi. Qolgan belgilar – qonunga xiloflik, ayblilik, jazoga sazovorlik belgilari ham mavjud bo'ladi, ammo qilmish qachon jinoyat deb topiladi, qachongi ijtimoiy xavfli bo'lsa. Qilmishning ijtimoiy xavfliligi uning xususiyati va darajasi bilan belgilanadi. Ularni aniqlashda jinoyat obyektiv tomoni asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. Ijtimoiy xavfli belgisi bu jinoyatning moddiy belgisidir. Moddiy belgi o'z-o'zidan formal belgi (qonunga xiloflik)ni keltirib chiqaradi.

Jinoyat tarkibini talqin qilish bo'yicha hozirgi kunda jinoyat qonuni dispozitsiyasini anglatuvchi normativ (normativlik) nuqtayi nazar (pozitsiya)larning kelib chiqishi asosida aynan nemis klassik jinoyat huquqi maktabi ta'limoti qarashlari yotadi. Xususan, Tyubing universitetida ishlagan va jinoyat tarkibi tuzilishida alohida o'ringa ega E. Belingning fikrlarini e'tirof etish lozim. Uning ta'kidlashicha, "Jinoyat tarkibi – qonun elementi (bir qismi), u faqat qonunga tegishli, real hayotga emas" [26].

Frans fon List ham jinoyat tarkibi deganda, "qonun tarkibi"ni tushungan va fikrlarini E. Beling kabi bayon qilgan. Uning fikricha, "jinoyat mohiyatan huquqqa xilof va qonuniy manfaatlar, imtiyozlar tizimiga alohida xavf tug'dirishi sababli jazoga tortiladigan aqli raso shaxs tomonidan sodir qilingan harakat bo'lishi mumkin. Ushbu to'rtta belgilardan jinoyat qilmish (jinoyat umumiy tarkibi) tushunchasi shakllanadi" [18, 120-b.].

Xulosalar

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy nemis jinoyat-huquqiy doktrinasida jinoyat tarkibiga abstraksiya, kategoriya yoki qonunchilik modeli sifatida qarash an'anaga aylangan. Shu bilan birga, ularda jinoyat va "qonun tarkibi" alohida tushunchalar bo'lib, ularni bir-biridan farqlash hamda mazkur tushunchalarni qarama-qarshi qo'yish hali ham davom etmoqda.

Shuningdek, jinoyat huquqi nazariyasida mavjud hozirgi jinoyat tarkibi tushunchasi dastlab Qadimgi Rim huquqidagi "corpus delicti"dan boshlanib, o'rta asrlarda Yevropa davlatlariga kirib keldi, klassik nemis jinoyat huquqi maktabida rivojlantirildi, keyinchalik XIX asrda Rossiyada o'zlashtirildi va XX 50–60-yillarida esa u haqidagi turli xil konsepsiyalar (abstraksiya, real jinoyat tarkibi, qonunchilik modeli) asosida yanada rivojlantirildi. Jinoyat tarkibi tushunchasi va u to'g'risidagi ta'limot vujudga kelishi va rivojlanish asosi sifatida tarixiy rivojlanishning barcha bosqichlarida jinoyat obyektiv tomoni belgilari markaziy o'rinni egallab keldi.

Shu bilan birga, jinoyat obyektiv tomoni belgilari asos bo'lganligini hisobga olgan holda, jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limotning shakllanishi va rivojlanishini shartli ravishda quyidagi tarixiy davr (bosqich) larga bo'lish mumkin: – qadimiy davr (jinoyat qilmish tashqi belgisi bo'lgan jinoyat obyektiv tomon belgilarining shakllanishi bilan bog'liq rim huquqi davri); – qadimiy davrdan oldingi davr (bu davr jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limot shakllanishining davomi

bo'lib, dastlab fuqarolik huquqidan jinoyat huquqining ajralib chiqishi va jinoyat huquqi Yevropa mamlakatlari universitetlarida alohida mustaqil fan sifatida o'qitilishi bilan bog'liq bo'lgan IX–XIX asrlar davri); – klassik davr (ushbu davr jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limot rivojlanishining asosiy tarixiy bosqichlaridan biri bo'lib, "corpus delicti" (jinoyat tarkibi) iborasi birinchi marta taniqli italyalik kriminalist Prosper Farinatsius (P. Farinacius) tomonidan 1581-yildagi "Variae quaestiones et communes opiniones" asarida tilga olinishi bilan boshlanib, XVIII asrning oxirlarida nemis kriminalisti Kleyn "corpus delicti" iborasini so'zma-so'z tarjima qilib, uni "Thatbestand" (Grunds. D. pein. Rechts. 1796) deb ifodalashi, shuningdek nemis klassik falsafa va uning yetuk namoyondalari I. Kanta (1724–1804), G.V. Gegel (1770–1831) va A. Feyerbaxlar (1775–1833) falsafiy qarashlari jinoyat tarkibi (Tatbestand) to'g'risidagi nemis jinoyat huquqi nazariyasiga o'z ta'sirini o'tkazishi, nemis klassik jinoyat huquqi maktabi ushbu ta'limotni yanada rivojlantirishi, shu bilan birga, bunday o'zgarishlar rus jinoyat huquqiga kirib kelishi bilan bog'liq davr. Bu davr o'z ichiga XVI asrning oxiri – XIX asrning boshlarini qamrab oladi); – klassik davrdan keyingi davr (XIX asrning oxiri – XX asrning 50–60-yillarida u haqidagi turli xil konsepsiyalar (abstraksiya, real jinoyat tarkibi, qonunchilik modeli) asosida yanada rivojlantirildi).

Bundan tashqari, fikrimizcha, amaliyot va ilmiy-nazariy doktrinada, shuningdek, xorijiy mamlakatlar jinoyat qonunchiligida shakllangan jinoyat tushunchasiga doir qoidalarini qonun darajasida mustahkamlash zarur. Bunday samarali tajriba, xususan, Belarus va Moldova JK Umumiy qismi normalarida aks etgan. Moldova Jinoyat kodeksi "Jinoiy javobgarlik" deb nomlangan V bobining 51-moddasida "Sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish jinoiy javobgarlikning real asosi bo'lsa, jinoyat qonunida nazarda tutilgan jinoyat tarkibi belgilari uning yuridik asosi bo'lib xizmat qila-

di", shuningdek uning 52-moddasi "Jinoyat tarkibi" deb nomlangan bo'lib, unda "Jinoyat tarkibi o'zida qilmishni muayyan jinoyat sifatida kvalifikatsiya qiladigan jinoyat qonunida nazarda tutilgan obyektiv va subyektiv belgilar yig'indisini ifodalaydi. Jinoyat tarkibi amaldagi mazkur kodeksning muayyan moddasiga muvofiq jinoyatni kvalifikatsiya qilish uchun yuridik asos hisoblanadi" [27].

Amaldagi Jinoyat kodeksimizda har qanday jinoyatning asosini tashkil qiladigan jinoyat tarkibi tushunchasiga ta'rif berilmagani hamda jinoyat tarkibi tushunchasiga abstraksiya sifatida qarash shakllangani munosabat bilan Jinoyat kodeksining 14-moddasi 1-qismiga quyidagicha o'zgartirish kiritish taklif qilinadi: "Ushbu kodeksda taqiqlangan aybli ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik)ni tavsiflovchi jinoyat tarkibining obyektiv va subyektiv belgilarini sodir etish jazo qo'llash tahdidi bilan jinoyat deb topiladi".

Ushbu taklifning kiritilishi huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlari tomonidan jinoiy qilmishning to'g'ri kvalifikatsiya qilinishini kafolatlaydi. Shuningdek, jinoyat tarkibi belgilari jinoyat belgilarini ifodalashi jinoyat qonunida o'z aksini topadi. Masalan, jinoyatning ijtimoiy xavflilik belgisining sifat va miqdor ko'rsatkichi bo'lgan ijtimoiy xavflilik xususiyati hamda darajasi aynan jinoyat tarkibi obyektiv belgilari (tajovuz obyekti, jinoyatni sodir etish usuli, zarar miqdori yoki kelib chiqqan oqibatlar og'irligi va boshqalar) bilan belgilanadi. Shuningdek, JK 99-moddasida ona o'z chaqalog'ini tug'ish vaqtida yoki tug'ilishi hamon qasddan o'ldirishi nazarda tutilgan. "Tug'ish vaqti" va "tug'ilishi hamon" deganda, jinoyat huquqi nazariyasida olimlar onada kechadigan alohida ruhiy-jismoniy holat (jinoyat sodir etish holati) bilan bog'laydilar. Amaliyotda jinoyat sodir etish vaqtiga asosiy e'tibor qaratilib, ba'zida alohida ruhiy-jismoniy holatlar chetda qoladi.

Bizga ma'lumki, mazkur jinoyatda jinoyat sodir etish vaqti va holati, ya'ni jinoyat

tarkibi obyektiv tomoni zaruriy belgilari, o'z navbatida, jinoyatning ijtimoiy xavflilik belgisini ifodalaydi. Ushbu jinoyatni kvalifikatsiya qilishda, albatta, jinoyat belgilari va jinoyat tarkibi belgilarining o'zaro munosabati inobatga olinishi lozim. Jinoyat tarkibi va uning belgilari tushunchasini jinoyat qonunida ifodalash jinoiy qilmishning to'g'ri kvalifikatsiya qilinishiga olib keladi. Shuningdek, amaldagi Jinoyat kodeksi 16-moddasi 1-qismiga quyidagicha o'zgartirish kiritish taklif qilinadi: "Sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish jinoiy javobgarlikka tortishning real asosi

hisoblanadi. Jinoyat qonunida nazarda tutilgan jinoyat tarkibining barcha alomatlari esa jinoiy javobgarlikning huquqiy asosidir. Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan jinoyat tarkibining barcha alomatlari mavjud bo'lgan jinoiy qilmishni sodir etish javobgarlikka tortish uchun asos bo'ladi".

Bizning fikrimizcha, jinoyat qonuniga ushbu o'zgartirishning kiritilishi jinoyat va jinoyat tarkibi tushunchalarining o'zaro munosabatini uyg'unlashtiradi hamda jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda yuzaga keladigan kamchiliklarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Uchenie o sostave prestupleniya v ugovol-nom prave Rossii i Kitaya: sravnitel'no-pravovoe issledovanie [The doctrine of the composition of the crime in the criminal law of Russia and China: a comparative legal study]. Ed. V.S. Komissarov, A.I. Korobeeva, He Binsun. St. Petersburg, 2009, p. 11.
2. Ivanchin A.V. Sostav prestupleniya [Composition of the crime]. Yaroslavl, 2011, p. 3.
3. Kruglikov L.L. Etapi stanovleniya ucheniya o sostave prestupleniya [Stages of formation of the doctrine of the composition of the crime]. Criminal law: a development strategy in the XXI century: materials of the Fifth Intern. scientific-practical conf., 2008, Jan. 24-25. Moscow, 2008, p. 126.
4. Ochilov X.R., Xaydarov Sh.D., Shamsidinov Z.Z. Jinoyat huquqi. Umumiy qism [Criminal Law]. General Part. Tashkent, TSU Publishing House, 2021, p. 24.
5. Abzalova X.M. Ugolovno-pravovye i kriminologicheskie aspekty borbi s ubiystvami [Criminal-legal and criminological aspects of the fight against murders]. Tashkent, 2020, p. 16.
6. Rustambaev M.X. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga sharhlar [Comments on the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan]. General part. Tashkent, Legal literature publish, 2021, p. 110.
7. Jinoyat huquqi. Umumiy qism [Criminal law]. General section. Editor-in-Chief: H. Ochilov. Tashkent, Adolat Publishing House, 2020, p. 41.
8. Yakubov A.S. Teoriticheskie problemy formirovaniya pravovoy osnovy ucheniya o prestupleniy: predposilki, realnost, perspektivi [Theoretical problems of forming the legal basis for the doctrine of crimes: background, reality, prospects]. Tashkent, 1996, p. 95.
9. Gambarov Yu.S. Kurs grazhdanskogo prava [The course of civil law]. General part. St. Petersburg, 1911, vol. 1. Available at: <http://books.e-heritage.ru/book/10071923/> (accessed 06.03.2019).
10. Sverchkov V.V. Prestuplenie i sostav prestupleniya. Osobennosti prestupnogo povedeniya i ugolovnogo presledovaniya [Crime and elements of crime. Features of criminal behavior and criminal prosecution]. Moscow, 2019, p. 45.
11. Ignatov A.N. Sostav prestupleniya. Ugolovnoe pravo Rossii: v 2 t. [Ignatov A.N. Composition of a crime. Criminal law of Russia: in 2 volumes]. Ed. A.N. Ignatova, Yu.A. Krasikov. Moscow, 2008, vol. 1, p. 117.
12. Boyko A.I. Prestupnoe bezdeystvie [Criminal inactivity]. St. Petersburg, Legal Center Press, 2003, p. 25.
13. Chelsov-Bebutov M.A. Kurs ugolovno-protsessualnogo prava. Ocherki po istorii suda i ugolovnogo protsessa v rabovladelcheskix, feodalnix i burjuaznix gosudarstvax [Course of criminal

procedure law. Essays on the history of the court and the criminal process in the slave, feudal and bourgeois states]. Doctor's degree dissertation. St. Petersburg, 1995, pp. 153–154.

14. Ugolovnoe pravo. Ensiklopedicheskiy slovar F.A. Brokgauza i I.A. Yefrona [Criminal Law. Encyclopedic Dictionary F.A. Brockhaus and I.A. Efron]. Available at: <http://www.vehi.net/brokgauz/all/103/103933.shtml/> (accessed 26.05.2019).

15. Neshataev V.N. Kvalifikatsiya prestupleniy teoriya, praktika, zakonodatelnaya reglamentatsiya [Qualification of crimes theory, practice, legislative regulation]. PhD thesis. 12.00.08. Omsk, 2019, p. 34.

16. Ensiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Yefrona [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron]. In 86 vol. St. Petersburg, 1902, vol. 34a, p. 505.

17. Berner A.F. Uchebnik ugolovnogo prava. Chasti oshaya i osobennaya: S primechaniyami, prilozheniyami i dopolneniyami po istorii russkogo prava i zakonodatelstvu polozhitelnomu [Textbook of criminal law: General and special parts: With notes, applications and additions on the history of Russian law and positive legislation]. Master of Criminal Law N. Neklyudov. Part General. St. Petersburg, 1865, vol. 1, p. 133.

18. Kalmikov P.D. Uchebnik ugolovnogo prava [Textbook of criminal law]. Published by A. Lyubavsky. Part of the general. St. Petersburg, 1866, p. 65.

19. Usmonaliev M., Bakunov P. Jinoyat huquqi [Criminal law]. General section. Tashkent, Nasaf, 2010, p. 131.

20. Ugolovnyy kodeks Respubliki Moldova ot 18 aprelya 2002 goda № 985-XV, s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 11.11.2021 g. [Criminal Code of the Republic of Moldova No. 985-XV of April 18, 2002 (as amended and supplemented as of November 11, 2021). Available at: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30394923#pos=821;-56/.

21. Spasovich V. Uchebnik ugolovnogo prava [Textbook of criminal law]. St. Petersburg, 1963, vol. 1, First iss., pp. 89-90.

22. Tagansev N.S. Kurs russkogo ugolovnogo prava [Course of Russian criminal law]. Part of the general. Book 1. The doctrine of crime. St. Petersburg, 1874, p. 3.

23. Foyniskiy I.Ya. Kurs ugolovnogo sudoproizvodstva [Course of criminal court proceedings]. Third edition. St. Petersburg, vol. 2, 1910, p. 296.

24. Feyerbax P.A. Ugolovnoe pravo [Criminal law]. St. Petersburg, Medical Printing House, 1810, pp. 78-79.

25. Piontkovskiy A.A., Romashkin P.S., Chxikvadze V.M. Prestuplenie. Kurs sovetskogo ugolovnogo prava: v 6 t. [Crime. Course of Soviet criminal law: in 6 volumes]. Irkutsk, 1970, vol. 2, p. 106.

26. Beling E. Die Lehre vom Verbrechen [The Doctrine of Crime]. Tubingen, 1906.

27. Beling E. Die Lehre vom Tatbestand [The lesson of the facts]. Tubingen, 1930.

28. Rasulov O.X. Sovet jinoyat huquqi [Soviet criminal law]. General section. Tashkent, Teacher, 1969, p. 90.

29. List F.F. Uchebnik ugolovnogo prava [Textbook of criminal law]. Common frequency. Translation from the 12th edition. Moscow, 1903, p. 134.

30. Rustambayev M.X. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. [Course of Criminal Law of the Republic of Uzbekistan]. The Doctrine of Punishment. 2nd edition, supplemented and revised. Tashkent, Military-Technical Institute of the National Guard of the Republic of Uzbekistan, 2018, vol. 2, p. 41.

31. Kabulov R., Otajonov A.A. et al. Jinoyat huquqi [Criminal law]. General part. Second edition, supplemented and revised. Tashkent, Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2012, p. 94.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

2 / 2022

BOSH MUHARRIR:

Nodirbek Salayev

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Ikrom Ergashev

Ilmiy boshqarma boshlig'i

Mas'ul muharrir: D. Xudoynazarov

Muharrirlar: Sh. Jahonov, K. Abduvaliyeva,
F. Muhammadiyeva, Y. Yarmolik

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.

Tel.: (0371) 233-66-36, 233-41-09.

Faks: (0371) 233-37-48.

Web-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

E-mail: tn.tdyu@mail.ru

Jurnal 05.05.2022-yilda tipografiyaga topshirildi.

Qog'oz bichimi: A4. Shartli 20,88 b.t. Adadi: 100.

Buyurtma: № 14.

TDYU tipografiyasida chop etildi.